סימן יז

דין עיקר וטפל ודברים הבאים מחמת הסעודה

×

באור משנת המליח והפת לפי הירושלמי

במשנה (מד ע"א) נאמר: "הביאו לפניו מליח תחילה¹ ופת עמו, מברך על המליח ופוטר את הפת שהפת טפלה לו". וצריך להבין לְמה הכוונה בתיבת "תחילה". ולכאורה יש לפרש שהכוונה היא לתחילת הסעודה, דכדי להמשיך את המעיים לאכילה היו פותחים באכילת מליח. וכך משמע מהירושלמי (פ"ו ה"ז, הו"ד לעיל עמ' שפה), שאמר: "מתנייתא עד שלא למדו סעודת מלכים", ופירש שם בעל ספר חרדים שהמלכים נהגו לאכול פרפרת ויין לפני הסעודה כדי לפתוח את בני המעיים, ובני האדם הרגילים נהגו במקום זאת לאכול מליח. ולכן העמידו את המשנה עד שלא למדו סעודת מלכים, דבסופו של דבר למדו בני האדם הרגילים לנהוג כמנהג המלכים. והדגשת המשנה היא שבשעת הסעודה עצמה הפת היא העיקר.

מהתוספות נראה שהטפלה אינה חייבת להיאכל ממש ביחד עם העיקר

אמנם התוספות (ד"ה באוכלי) כתבו: "שהמליח עיקר וכו' והפת שלאחריו טפל ואינו בא אלא בשביל המליח". ומכך שנקטו בפשיטות שהפת באה אחרי המליח, משמע שהבינו שהמליח הוא תחילה לפת (ולא לסעודה). ולפי התוספות מתחדש שדין עיקר וטפל לא נאמר דוקא במקרה שבו הטפל נאכל בו זמנית עם העיקר, אלא שגם אם הטפל בא אחרי העיקר, חל בו דין זה ואין מברכים עליו. ברם, לפי ההבנה הקודמת במשמעות המילה "תחילה" אין ראיה כזו, ואדרבה, מפשט המילים "ופת עמו" משמע יותר שהפת נאכלת עם המליח בו זמנית. וכן הלשון: "כל שהוא עיקר ועמו טפלה" מתפרשת במרווח יותר במשמעות של אכילה בו

^{1.} וי"ג בתחילה, וי"ג כתחילה.

זמנית, ופחות במשמעות של אכילה בזה אחר זה (שכן לפי התוספות יכולה להיות הפסקה גדולה ביניהם, ובלבד שלא ישתנה המעמד או שלא יהיה הטפל מונח במקום אחר).

מהרמב"ם ומרבנו יונה נראה שהעיקר והטפל צריכים להיאכל יחד

וכמשמעות הפשוטה במשנה נראה גם מלשון הרמב"ם שכתב (פ"ג ה"ז) בזה"ל: "כיצד היא הטפלה שאינה מעורבת? הרי שצרך לאכול דג מליח ואכל הפת עמו". ולעיל מיניה (שם ה"ה) כותב הרמב"ם שדין עיקר וטפל הוא "בין שהיתה הטפלה מעורבת עם העיקר בין שלא היתה מעורבת". ומבואר, שהמקרה שבו הטפלה אינה מעורבת הוא הרחבה ומקרה מחודש יותר מהמקרה הבסיסי והפשוט יותר של טפלה המעורבת עם העיקר. ואם הרמב"ם היה מבין שאפילו בזה אחר זה חל דין עיקר וטפל - היה לו לחדש יותר מכך, שאע"פ שהטפלה אינה נאכלת יחד עם העיקר, בכל זאת היא נפטרת בברכת העיקר. ומשמע מדבריו שכל נקודת החידוש שבמקרה זה היא רק בכך שאין הטפלה מעורבת ממש, אבל לא בכך שהיא נאכלת בזמן אחר. וכן משמע מפשטות לשון תר"י (לב ע"א ד"ה גמ' באוכלי): "ואוכלים אותם עם הפת", וזה דלא כלשון התוספות שכתבו שאוכלים את הפת אחרי המליח.

ב

לרש"י הפטור בדברים הבאים מחמת הסעודה הוא מדין עיקר וטפל

ולעיל (מא ע"ב) איתא: "אמר רב פפא: הלכתא, דברים הבאים מחמת הסעודה בתוך הסעודה אין טעונים ברכה לא לפניהם ולא לאחריהם. ושלא מחמת הסעודה - בתוך הסעודה טעונים ברכה לפניהם ואין טעונים ברכה לאחריהם, לאחר הסעודה טעונים ברכה בין לפניהם בין לאחריהם". ורש"י פירש: "דברים הבאים מחמת הסעודה. ללפת בהן את הפת: אין טעונין ברכה. דהוו להו טפלה, הלכך כל מידי בין מזון בין פירות שהביאו ללפתן אין בו ברכה לא לפניו ולא לאחריו: שלא מחמת הסעודה בתוך הסעודה. כגון דייסא וכן כרוב ותרדין שאינן לפתן ובאין למזון ולשובע: טעונין ברכה לפניהן. דלאו טפלה נינהו ואינן בכלל לחם דנפטר בברכת המוציא: ולא לאחריהן. דמיני מזון נינהו וברכת המזון פוטרתן", עכ"ל. ומבואר מדבריו, שהעיקרון העומד ביסוד הדין דדברים הבאים מחמת הסעודה

הוא דין עיקר וטפל. ומבואר מדבריו שדין זה של עיקר וטפל אמור דוקא בליפות הפת, ולא בדברים שנאכלים בפני עצמם כחלק מהסעודה למזון ולשובע 2 .

דעת רש"י במקרה שאוכל לשם מיתוק אכילת הפת:

דיוקים סותרים בדעתו

ולכאורה לא ברור ברש"י מה יהיה הדין אם אדם יאכל דבר שלא בליפות הפת, אבל גם לא לשם מזון ושובע, אלא לשם המתקת הטעם שבפיו כתוצאה מאכילת הפת. מהרישא משמע שדוקא ליפות הפת נפטר בברכת הפת, אבל דבר שבא בפני עצמו למתק את פיו לא נפטר, ואילו מהסיפא נראה שדוקא דבר שבא למזון ולשובע אינו בכלל דבר הבא מחמת הסעודה ואינו נפטר בברכת הפת, דאין הוא בא כתוצאה מאכילת הפת דוקא, אבל דבר שנאכל בגלל אכילת הפת לכאורה צריך להיחשב כטפל לפת.

במיתוק סתם אין דין לפתן

ואמנם, מאכל הבא למיתוק הפה סתם נראה ברור ברש"י שאין לו דין לפתן, וצריך לברך עליו ברכה בפני עצמה; דלעיל מיניה (ד"ה הביאו לפניהם תאנים וענבים בתוך הסעודה) כתב רש"י וז"ל: "ולא ללפת את הפת, דאם כן הוו להו טפלה ואין חולק בדבר שאין טעון ברכה לא לפניו ולא לאחריו; אלא לפעמים שבא למתק את פיו בתוך הסעודה בפירות", עכ"ל. ומוכח מדבריו שסוג כזה של אכילה אינו נחשב בכלל ליפות הפת, והרי הוא בכלל הדברים הרגילים לבוא לאחר הסעודה שעליהם כתב רש"י בסוף העמוד: "כגון פירות, אפילו הביאן בתוך הסעודה שלא מחמת לפתן". ועל כך נחלקו שם בגמרא, ולבסוף אמר רב פפא שמברכים עליהם ברכה ראשונה ואחרונה, ופרש"י: "טעונין ברכה בין לפניהן. דלאו טפלה נינהו: בין לאחריהן. דאין ברכת המזון פוטרתן דלאו מזוני נינהו", עכ"ל. והיינו משום שהם באים למתק, ומיתוק כזה כיון שאינו נאכל בליפות הפת אינו נחשב טפלה, ומאידך - כבר לא ניתן להחשיב אותו כחלק מהסעודה, כיון שאין הוא מזוני,

^{2.} ונראה שאת דעתו של ר' חייא, שסבר שפת פוטרת כל מיני מאכל, הבין כדין מורחב יותר מעיקר וטפל; והיינו שכיון שהפת היא עיקרה של הסעודה, פטרו חכמים בברכתה את כל מה שבא בתוך הסעודה, ומעין הדין שברכת הלולב פוטרת את שאר המינים.

ומתחדש לפי רב פפא שמברכים עליו ברכה ראשונה ואחרונה³. ואולם לכאורה אין מכל זה ראיה על אכילת מיתוק שנאכלת בגלל הפת; דיתכן שדוקא אכילה לשם מיתוק בעלמא נחשבת כאכילה בפני עצמה, ואין היא נחשבת כטפלה, אבל אכילה לשם מיתוק הנצרכת בגלל הפת שנאכלה קודם לכן, שפיר תיחשב כטפלה.

נימוקים המכריחים לומר בדעתו שלא נפטר מברכה

ואולם מחמת כמה נימוקים נראה שיש הכרח לומר בדעת רש"י, שאפילו בכהאי גוונא לא יהיה דין עיקר וטפל, ויצטרכו לברך על אכילה כזו ברכה בפני עצמה. ראשית, מציאות זו שאוכלים דברים מחמת הפת גם לאחר אכילת הפת היא מציאות שכיחה. היין שבא לשרות את הפת שבמעיו אינו בא בדוקא בתוך אכילת הפת, אלא ניתן לשתות יין כזה גם לאחר אכילת הפת. ומסתבר שגם פירות האוצרים בתוכם משקים רבים כגון ענבים, מועילים ונצרכים גם לאחר גמר אכילת הפת. ואם רש"י מגביל בכל זאת את הפטור מברכה דוקא ללפתן, משמע שכל שאר הדברים מתחייבים בברכה, והרי הם כלולים באכילת המיתוק שלגביה פשוט שמברכים, וכנ"ל. שנית, במציאות נראה שהתעוררות הצורך למתק את פיו בתוך הסעודה נובעת בעיקר ממה שנאכל קודם לכן. ויוצא אפוא שאותו מיתוק שעליו אמר רש"י שדינו חלוק מלפתן, כולל גם את המיתוק שבא בגלל אכילת הפת קודם לכן, מאן מפיס לאותו אדם שאכן התעוררות זו אינה תלויה מאכילת הפת קודם לכן, ולא מסתבר לומר שחכמים יתלו את חיוב הברכה במציאות שלא ניתן להבחין בה.

ובאמת במחזור ויטרי (סי' עב, עמ' 39) כתוב: "ויין הבא בתוך הסעודה וכן פירות הבאות לקינוח סעודה, נראה בעיני דבעו⁴ כי היכי דבעי ברכה לפניהן צריכי לאחריהן; שהרי ברכת המזון לא פטרה אלא מידי דמזונות דמילפתן כגון תבשילים ומאכלים ומיני בשר ודגים שצריכין ללחם ללפת בהן פיתן. אבל הללו לעצמן הן באין, הן דומין כמו שבאין בלא שלחן. והכי נמי מוקמינן הילכתא בכיצד מברכין דברים הבאים לאחר סעודה, כלומר קודם ברכת המזון לקינוח סעודה והפת כגון

^{3.} ויתכן שכלל זה אינו חל על תמרים, דמבואר לעיל מיניה (יב ע"א) שהם 'מיזן זייני', ואם כן ברכת המזון יכולה לפטור אותם.

^{.4} יתכן דצ"ל 'בעיני רבי', וכמו הגרסה בסידור רש"י דלקמן.

פירות מגדים, טעונין ברכה לפניהן ולאחריהן. לפניהן דלאו טפילה נינהו אלא לעצמן הן באין, ואין ברכת הפת שוה לברכתן שתהא פוטרתן. ולאחריהן דלאו מיני מזונא נינהו ואינן בכלל ברכת המזון", עכ"ל. ומבואר שגם דברים שנאכלים למיתוק ולקינוח מחמת הפת, עדיין נחשבים כנאכלים מחמת עצמם ואינם נפטרים בברכת הפת. ואולם בסידור רש"י (סי' קיט, עמ' 58) מובאים אותם דברים, ושם הלשון היא: "דברים הבאים לאחר סעודה, כלומר קודם ברכת המזון לקינוח הפה". ולפי זה אין מכאן ראיה מפורשת.

מהראשונים האחרים נראה שכך הבינו בדעתו

וגם מהראשונים מוכח שהבינו כך ברש"י. הם הקשו עליו מכך שהגמרא הניחה בפשטות שיין היה צריך להיפטר בברכת הפת, וכדלקמן; והרי יין בא לשרות מאכל שבמעיו, וכמבואר להדיא בגמרא (מב ע"ב), ואם כן זו שתיה שבאה בגלל אכילת הפת. ואם לדעת רש"י היה לשתיה או אכילה מסוג זה דין של ליפות הפת - לא היה מקום לקושייתם, דבאמת במקרה כזה היה היין צריך להיפטר בברכת הפת, ושפיר הקשתה הגמרא כך בפשיטות. וגם ממה שחידשו התוספות בעצמם בעניין זה, וכדלקמן, מוכח שהבינו בדעת רש"י שאכילה מסוג זה אינה נחשבת כטפלה, דאם לא כן הם לא הוסיפו דבר על דברי רש"י. ומכל הנ"ל נראה שיש להסיק שלפי רש"י דין עיקר וטפל אמור אך ורק כאשר המאכל הטפל נאכל ממש יחד עם המאכל העיקרי (ונראה שאין הוא צריך לכרוך אותם ולאוכלם כאחד, והעיקר הוא שאכילתם תהיה במשולב). וכל אכילה שמתקיימת לאחר אכילת העיקר, אף אם היא באה בגלל אכילת העיקר, הרי היא עומדת בפני עצמה, ולא חל בה דין עיקר וטפל.

נראה שרש"י לשיטתו גורס "דברים הרגילים לבוא לאחר הסעודה"

ונראה שרש"י גורס גרסה שונה במקצת מגרסת הספרים שלפנינו. בספרים שלנו כתוב: "לאחר הסעודה", ולעומת זאת רש"י מצטט את דברי הגמרא בלשון: "דברים הרגילים לבוא לאחר הסעודה", ונראה שזו היתה גרסתו. והיינו, אם הרגילות היא לאכול אותם לאחר הסעודה, אף אם בפועל הם באים בתוך הסעודה - מברכים עליהם כאילו באו לאחר הסעודה, וכמו שכתב להדיא בפירושו. ורש"י הוכרח לומר כך לשיטתו, דכיון שדין עיקר וטפל אמור דוקא באכילה של הטפל יחד עם העיקר ממש, אם כן אין שום סיבה שלא לברך ברכה בפני עצמה גם על

דבר שנאכל בתוך הסעודה, ובלבד שאופיה של האכילה לא יהיה תלוי באכילת הפת, אלא יעמוד בפני עצמו⁵.

٦

תוספות לשיטתם מעמידים את דין תאנים וענבים בקינוח ולא במיתוק סתם

והתוספות לשיטתם חלקו על רש"י. הם כתבו (ד"ה הביאו לפניהם תאנים ועובים בתוך הסעודה) וז"ל: "וכגון שאין באין ללפת את הפת אלא לקינוח סעודה", עכ"ל. ובניגוד לרש"י שכלל בכך את כל מיתוק פיו בתוך הסעודה, העמידו זאת הם בכגון שבא לקינוח סעודה, שהוא מאכל מסוים ומוגדר הבא דוקא לאחר הסעודה. והיינו משום שלשיטתם אין מקום לחלק בין ליפות הפת סתם ובין מיתוק פיו בתוך הסעודה (אם מיתוק זה בא כתוצאה מאכילה מסוימת בסעודה); דבשני המקרים יש לכך דין עיקר וטפל, וכמו שכתבו בדף מ"ד (ע"א ד"ה באוכלי), ובשני המקרים לא היה מקום למחלוקת. ולשיטתם יש הכרח להעמיד דוקא בקינוח סעודה, שבו לא חל דין עיקר וטפל, ובזה שפיר שייך לחלוק.

תוספות לשיטתם גורסים שהאכילה היא לאחר הסעודה בפועל ממש

והתוספות (מא ע"ב ד"ה לאחר), המשיכו ללכת לשיטתם, וז"ל: "לאחר הסעודה והתוספות (מא ע"ב ד"ה לאחר), המשיכו בהך סיפא. והכי פירושו: אם הביאו גרסינן ותו לא, ולא גרסינן דברים הבאים בהך סיפא.

^{5.} אמנם מלשון רש"י בחולין (קיא סוע"ב ד"ה תאנים וענבים) נראה שהוא גרס דווקא כגרסתנו. שכן כתב: "תאנים וענבים - לא אתו לליפתן, וקיימא לן דברים הבאים לאחר סעודה, כלומר: הרגילים לבוא לאחר סעודה - טעונין ברכה בין לפניהם ובין לאחריהם אפילו הביאן בתוך הסעודה, דכיון דאינן לליפתן - אין הפת פוטרתן", עכ"ל. אך מאידך גיסא, כאמור בפנים נראה בסוגיה שלנו שאכן הוא גרס אחרת. ונראה שצריך לומר שהיו לפני רש"י שתי הגרסאות, ואולי המצויה יותר היתה דוקא זו שמובאת בספרים שלנו וברש"י בחולין והתוספות שלנו. ובסוגיה שלנו הוא העדיף את הגרסה האחרת בגלל שהיא מדויקת יותר מצד התוכן שלה, והשיקול שלו להעדיף את הגרסה הזאת בסוגיה היה פרשני. ואם כנים דברינו שרש"י ממש גרס כך ולא רק פירש, יתכן שעשה זאת כדי למנוע מלפרש פירושים אחרים בלשון 'דברים הבאים', ש'מחמת הסעודה' הוא מחמת ממש, ו'לאחר הסעודה' היינו רגילים לבוא. ואם כן שמא יש לומר שזו הסיבה שהתוס' גרסו דווקא ללא 'דברים הבאים', מכיון שלשיטתם 'דברים הבאים מחמת הסעודה' הם דברים הרגילים לבוא, ואילו 'לאחר הסעודה' אינה עניין של רגילות אלא דווקא קאמר, ועל כן יש צורך שיהיה חילוק בלשון בין שני הדברים.

דברים שהזכרנו אחר הסעודה, פי' לאחר שמשכו את ידיהם מן הפת - שוב אין הפת פוטרתן כלל והוי כמו שאכלן בלא שום סעודה. ובין דברים הרגילים לבוא מחמת הסעודה ובין דברים שאין רגילים לבוא מחמת הסעודה טעונים ברכה לפניהם ולאחריהם, דאכל דברים דלעיל קאי", עכ"ל. ומבואר שהם חולקים בכך על רש"י⁶, דבעוד שלרש"י אין משנה העיתוי של האכילה, והעיקר הוא מטרת האכילה, לא היו התוספות יכולים לקבל זאת; דהא לפי רש"י יוצא שגם אכילה למיתוק מברכים עליה, אולם התוספות לשיטתם היו מוכרחים לומר שאין מברכים עליה. ועל כרחם הם אמרו שמדובר אך ורק על אכילה שהיא כבר לאחר הסעודה, דבכהאי גוונא כבר לא שייך דין עיקר וטפל, ושפיר יש לברך על הדבר לפניו ולאחריו.

קושיות התוספות על רש"י

והתוספות (ד"ה הלכתא) הקשו על רש"י מאי קמ"ל רב פפא, דהא לשיטת רש"י אין בדברי רב פפא כל חידוש מלבד דין עיקר וטפל, שכבר נאמר במשנה מפורשת (דף מד הנ"ל). וגם לא מובן מדוע הגמרא הקשתה בהמשך: "יין נפטריה פת", הלא בעל כרחנו צריך לומר שהוא לא שרה את הפת ביין, דבמקרה כזה באמת אין מברכים על היין. ועל כרחך מדובר במי ששתה את היין לאחר אכילת הפת, ואם כן לשיטת רש"י מדוע סברו שיש מקום לפטור את היין, הלא לשיטתו לא קיים במקרה כזה פטור של עיקר וטפל. וכן הקשה הרא"ש (סי' כו) את הקושיות הללו על שיטת רש"י.

תירוץ הקושיה הראשונה אליבא דרש"י

אמנם נראה שרש"י יכול ליישב בפשיטות את קושיות תוספות והרא"ש. רב פפא סתם ואמר שבכל מקרה שהאדם אוכל לפתן עם הפת, אין הוא מברך על הלפתן והוא נפטר בברכת הפת. וכיון שכך נכלל בכך גם מקרה שבו הוא בירך בתחילה על פת ואכל אותה לבדה, ולאחר מכן המשיך לאכול ואז ליפת אותה בדבר אחר. והיה מקום לומר שהפטור של הטפל בברכת העיקר שייך אך ורק כשבאותה אכילה גופא הוא מברך על העיקר, ומיניה וביה הוא פוטר את הטפל.

^{6.} הגרסה שהם שוללים להדיא אינה הגרסה המוזכרת לעיל של רש"י, אלא שעולה מתוך דבריהם שהם גורסים אחרת גם בנידון דידן.

אבל כשהברכה היתה על הפת לבדה, ולאחר מכן הוא בא לצרף לאכילת הפת את הלפתן, לא תועיל הברכה שהיתה בתחילה לאכילתו של הטפל עתה. ולכן סתם רב פפא ואמר שבכל מקרה שבו הוא אוכל ליפתן הוא פטור מלברך עליו בגלל הברכה על העיקר.

תירוץ הקושיה השניה אליבא דרש"י

ואף את הקושיה השניה יכול רש"י ליישב בפשטות. התוספות והרא"ש העלו רק שתי אפשרויות: או שהוא שותה את היין בפני עצמו או שהוא שורה את הפת ביין. אבל ניתן לשתות את היין כפי שמלפתים פת, דהיינו, לשתות את היין תוך כדי אכילת הפת, אבל לא באופן שהוא שורה את הפת ביין (וזה מעין ההבדל שכתב הרמב"ם בין טפלה מעורבת וטפלה שאינה מעורבת). ולכן שאלה הגמרא: "אי הכי יין נמי נפטריה פת", דבאמת מעיקר דין עיקר וטפל היה צריך היין להיפטר בברכת הפת, ואעפ"כ מברכים עליו ברכה בפני עצמה⁸.

לשיטת התוס' דין דברים הבאים מחמת הסעודה הוא הרחבת גדר לפתן של פת

ומכוח השאלות הנ"ל פירשו התוס' והרא"ש את הגמרא בדרך שונה. ואולם מדקדוק לשונם נראה שגם בין התוספות ובין הרא"ש יש הבדל עקרוני. התוספות שם כתבו וז"ל: "על כן פירש ר"י דברים הבאים מחמת הסעודה בתוך הסעודה, כלומר הרגילים לבוא מחמת הסעודה בפת שרגילים לאכלן עם הפת, כגון בשר ודגים וכל מיני קדירה והביאן בתוך הסעודה, אין טעונין ברכה לפניהם ולאחריהם אפילו אכלן בתוך הסעודה בפני עצמן בלא פת, דכיון דמשום פת הם באין הפת פוטרתן. אבל דברים שאין דרכן לבוא בתוך הסעודה, כגון תמרים ורימונים ושאר כל פירות שאין רגילים ללפת בהן את הפת טעונין ברכה לפניהן, דכיון דלאו משום כל פירות שאין רגילים ללפת בהן את הפת טעונין ברכה לפניהן, דכיון דלאו משום

^{7.} ולקמן תתבארנה בע"ה ההבנות העומדות ביסוד האפשרות ששלל רב פפא וביסוד דבריו אליבא דאמת. ותר"י תירצו שהחידוש אליבא דרש"י הוא שכאשר האדם התחיל לאכול את הדבר יחד עם הפת, ובכך הוא נפטר מברכה, אזי חל הפטור אף אם הוא ימשיך לאכול את הדבר לבד בלי פת עמו.

^{8.} ובדרך זו יש ליישב גם את הקושיה שהקשה הרא"ש מצנון וזיתים, ואכמ"ל. ואת הקושיה שלפי פירוש רש"י רב פפא סובר כרב ששת, ואילו אנן קיימא לן כרב נחמן ורב הונא, נראה ליישב ולומר שאין הכי נמי שרש"י פוסק כרב ששת וכרב פפא, שהרי רב פפא הוא בתרא, וגם אין כאן יחיד ורבים אלא רבים כרבים. ויש ליישב גם את שאר הקושיות שהקשו עליו, אבל אכמ"ל.

לפתן אתו אין הפת פוטרתן", עכ"ל. ומבואר מדבריהם שהם באים להרחיב את גדר הלפתן של הפת, דבעוד שלדעת רש"י הלפתן אמור להיאכל עם הפת ממש, הם מחדשים שניתן לאוכלו גם לאחר אכילת הפת. ובכל דבריהם מודגש העיקרון שהאכילה היא לשם הפת ובגלל הפת: "מחמת הסעודה בפת", "לאכלן עם הפת", "דכיון דמשום פת הם באין הפת פוטרתן", "שאין רגילים ללפת בהן את הפת", "דכיון דלאו משום לפתן אתו אין הפת פוטרתן". ואלמלא דבריהם בסוגיה דאוכלי פירות גינוסר במציאות של הפת הבאה לאחר המליח (כמבואר בעמ' שפא), היה אולי אפשר לומר שזהו חידוש מסוים בטפלות לפת. אבל לאור דבריהם בסוגיה שם, שהפת באה לאחר המליח, והמליח הוא העיקר, ואעפ"כ חל הפטור של עיקר וטפל, נראה שכבר בדברי רב פפא מתחדש עיקרון כללי בדין עיקר וטפל: שכל דבר שבא בגלל דבר אחר, נחשב טפל אליו, אע"פ שאין הוא נאכל יחד אתו ממש.

٦

לשיטת הרא"ש דבר שהוא עיקר סעודה נפטר בברכת הפת

אמנם הרא"ש שם (פ"ו סי' כו) כתב: "הלכך נראה לפרש דברים הבאים מחמת הסעודה בתוך הסעודה, היינו כגון בשר ודגים וירק ודייסא שרגילים לקבוע עיקר הסעודה עליהם ולאכול בהן את הפת. הלכך אפילו אכלן בלא פת, אין טעונין ברכה לא לפניהם ולא לאחריהם, כיון דעיקר הסעודה הם פוטרן ברכת הפת וכן ברכת המזון פוטרן. וכן משקין הבאים בתוך הסעודה חשיבי באים מחמת הסעודה, לפי שאין בני אדם רגילין לאכול בלא שתיה וחשיבי כעיקר סעודה", עכ"ל. ומדבריו נראה שהבין שמתחדש בדברי רב פפא דין שונה לגמרי מדין עיקר וטפל. בניגוד לתוספות שתלו את הפטור בכך שהמאכל משמש ללפתן, מדגיש הרא"ש כמה פעמים שהמאכל מהווה את עיקר הסעודה: "שרגילים לקבוע עיקר הסעודה עליהם", "כיון דעיקר הסעודה הם", "וחשיבי כעיקר סעודה". ולפי דבריו יוצא שכל דבר שהוא עיקר הסעודה נפטר בברכת הפת. והמדד לבחון אם זהו עיקר הסעודה, הוא השאלה האם רגילים לקבוע סעודה עליהם או אם ניתן לקבוע סעודה בלעדיהם. ועל כרחנו צריך לומר שהעובדה שהוא מזכיר בתחילת דבריו שרגילים לאכול בהן את הפת, רק משמשת הסבר לכך שאותם דברים נפטרים בברכת הפת; דלכאורה היה צריך דוקא לומר להיפך, שמכיון שהם כל כך עיקריים בסעודה תהיה להם ברכה עצמאית. ועל כך עונה הרא"ש, שמכיון שרגילים לאכול בהן את הפת, קבעו חכמים שברכת הפת תפטור אותם. ויוצא אפוא שאין לכל זה קשר כלשהו לדין עיקר וטפל, ובמידה מסוימת יש כאן אפילו צד של ניגוד לדין עיקר וטפל; דדברים אלו הם דוקא עיקריים לא פחות מן הפת ואולי אף יותר, ובכל זאת הם נפטרים בברכת הפת, בגלל ההרגל לאוכלם יחד עם הפת. ואף אם נאמר שיש עכ"פ לדעת הרא"ש הכרח שיהיה בפועל הרגל לאכול את הדבר יחד עם הפת - עדיין תהיה נפק"מ בינו ובין התוספות, ביחס לכל הדברים שרגילים לאוכלם יחד עם הפת, אבל אין הם עיקר הסעודה, וגם אין הם מלפתים את הפת. ולדעת הרא"ש דברים אלו לא יִפְּטרו בברכת הפת ולדעת התוספות ייפטרו. ואם אין צורך אליבא דהרא"ש שיהיה בפועל הרגל לאכול בהם את הפת - תהיה גם נפק"מ לגבי כל הדברים שהם עיקר הסעודה ואין רגילים לאכול בהם את הפת.

שיטת הרא"ש בדין סמיכות הטפל לעיקר

ואלמלא קושייתו בהמשך מצנון וזיתים, היה ניתן לומר שבדין עיקר וטפל הוא דוקא מסכים להגדרתו של רש"י ואין הוא מסכים להגדרת התוספות, ושאני סעודה שתיקנו לפטור בברכת הפת את כל מה שנחשב עיקרה של הסעודה. אלא שבהמשך הקשה הרא"ש בשם הר"ר יוסף ז"ל: "דלעיל אמרינן דמברך על הצנון ופוטר את הזית משום דצנון עיקר, כל שכן הכא דפת עיקר. ואין לדחות ולומר דלעיל מיירי שאכל את הצנון והזית יחד, דלא משמע הכי אלא שאכל זה אחר זה לבטל מרירת הצנון", עכ"ל. ומדבריו אלו נראה שהבין שבאמת דין עיקר וטפל אמור להיות גם כשהזיתים נאכלים לאחר הצנון. ורש"י יסביר את המקרה של צנון וזיתים באופן שהוא אוכל אותם במשולב וכנ"ל."

ה

שיטת הרמב"ם

והרמב"ם כתב בתשובה (מהד' בלאו, סי' ריג): "כל מה שמביאים אחרי גמר אכילת הפת, וזה אשר נקרא לאחר סעודה, הוא טעון ברכה לפניו ולאחריו, אפילו

^{9.} ולדעת רש"י נראה שאין זה דוחק כלל להעמיד שמדובר בשאוכלם ביחד, דאין לו שום סיבה לאכול את הצנון לבד ולחוש מרירות, ואז לאכול זית. ועדיף לו לאכול את שניהם יחד, ואז אין הוא חש במרירות.

היה מחמת הסעודה, ר"ל ממה שדרכו להתמתק בו אחר הסעודה. ולא תשתנה לו ברכה, אלא יברך עליו הברכה שהיתה מחייבת לו אכלו לבדו בפני עצמו", עכ"ל. ומבואר מדבריו שאת המילים: "דבר הבא מחמת הסעודה" הוא מפרש כדעת התוספות ולא כדעת הרא"ש ולא כדעת רש"ו; דמה שפירש: "מה שדרכו להתמתק בו" הוא הפירוש לדבר הבא מחמת הסעודה, וההמשך: "אחר הסעודה" חוזר לנידון שלו שמדבר על אחר הסעודה. וכיון שמדובר על דבר שדרכו להתמתק בו, על כרחך אין זה כפירוש הרא"ש האומר שצריך שדבר זה יהיה עיקרה של הסעודה. וגם אין זה כפירוש רש"י השולל את המציאות של אחר הסעודה מאותם דברים שמחמת הסעודה. והיינו לשיטתו שדברים הבאים מחמת הסעודה הם דברים שמלפתים בהם את הפת, ואין לכך היכי תימצי אחר הסעודה. ועל כרחנו זהו כפירוש התוספות שבאופן עקרוני מבינים שאותם דברים באים למתק וכו' בגלל אכילת הפת, אלא שהם מרחיבים את מושג הליפות גם לאחר אכילת הפת. ואולם ישנו הבדל בין הרמב"ם לתוספות בנקודה אחת: לדעת התוספות "מחמת הסעודה" הוא בעצם "מחמת הפת", כיון שהפת היא עיקר הסעודה. ולכן הדבר צריך להיאכל דוקא בגלל אכילת הפת. אבל לדעת הרמב"ם "מחמת הסעודה" מתפרש כפשוטו לגמרי, דהיינו כל דבר שנאכל בגלל הסעודה. ולכן אם הוא צריך לאכול דבר למיתוק בגלל אכילת הבשר שהיתה חלק מהסעודה - לדעת התוספות לא ייחשב הדבר כנאכל מחמת הסעודה, ולדעת הרמב"ם נראה שהדבר ייחשב עדייו כדבר הבא מחמת הסעודה.

וכן מתבאר מלשונו בהל' ברכות (פ"ד הי"א) וז"ל: "דברים הבאים בתוך הסעודה והם מחמת הסעודה, אינן צריכין ברכה לא לפניהם ולא לאחריהם, אלא ברכת המוציא שבתחילה וברכת המזון שבסוף פוטרין הכל, שהכל טפלה לסעודה וכו'. ודברים הבאים לאחר הסעודה, בין מחמת הסעודה בין שלא מחמת הסעודה, טעונין ברכה לפניהם ולאחריהם", עכ"ל. ומבואר שדין הטפלות היא לסעודה ולא לפת שבסעודה, והדברים הבאים לאחר הסעודה הם בפועל ממש¹⁰.

ואולם בדעת הרמב"ם אין הכרח לומר שכל דין עיקר וטפל נוהג גם באכילת טפל לאחר אכילת העיקר; דיתכן שדוקא בעניין סעודה הוא סבור ששייך לראות את הדברים הממתקים כבאים מחמת הסעודה, דגם לאחר סיום אכילת הפת, הוא עדיין מצוי באותה סעודה וברכת הפת עשויה לפוטרו. אבל באכילת עיקר וטפל

^{10.} ויעוין בנוש"כ שהכס"מ הסתפק אם הרמב"ם הוא כרש"י או כתוס', והלח"מ הכריע שהוא כתוס'. ולפי הנ"ל הוא חולק רשות לעצמו, ואין הוא כאחד מהם.

דעלמא יתכן שהוא מודה לרש"י שאכילה שבאה לאחר מכן אינה נפטרת בברכת הדבר שנאכל קודם לכן, וכמו שבאמת התבאר לעיל בשיטתו.

٦

לתרומת הדשן הטפל נפטר גם כשאינו נאכל יחד עם העיקר

והנה, איתא בתרומת הדשן (שו"ת סי' לא): "שאלה. מי שרוצה לשתות יין בשחרית או בצהרים לאחר השינה וקשה לו לשתות אליבא דריקנא, ומביאין לו מאכל מתובל או חריף וכה"ג שהוא ממתיק השתיה, צריך לברך על אותו מאכל או לאו. תשובה. דהך מילתא לכאורה דמי ממש להא דאמרינן פ' כיצד מברכין מברך על הצנון ופוטר את הזית. ופרש"י התם, דצנון הוא עיקר אכילתו, ואינו אוכל הזית אלא כדי למתק מרירתו של הצנון, ולכך פוטרו. כדתנן התם: כל שהוא עיקר ועמו טפלה, מברך על העיקר ופוטר את הטפלה, והכי מפרש ליה התם בגמרא, ואיתא התם באשירי בההיא פירקא, בעניין דברים הבאים בתוך הסעודה, דהך מילתא דצנון וזית לא איירי שאוכלים ביחד, אלא אפי' בזה אחר זה. וא"כ היינו ממש כעין שאלתנו, דכיון דמאכל אינו בא אלא רק להמתיק השתייה, מברך על השתייה ופוטר את המאכל. ויש לחלק, דהתם העיקר נאכל קודם ומברך עליו, ובזה נפטר הטפל. אבל בנידון דידן הטפל נאכל קודם, ואיך יתכן שיפטרנו העיקר אח"כ בברכתו למפרע, וכבר היה נהנה בלא ברכה. אמנם מצאתי הועתק מתשובת אור זרוע, אותם שאוכלים גרעיני גודגדניות, כדי למתק השתייה, אינו מברך עליהן בורא פרי העץ כמו שמברכין על כל גרעיני פירות האילן, אלא מברך עליהן שהכל. הואיל והן באין רק למתק השתייה, עכ"ל. מהכא משמע, דבנ"ד נמי מברך על המאכל שהכל, אפילו אם ברכתו בעניין אחר, אבל אינו פטור לגמרי מחמת ברכת השתייה שהיא עיקר, וצריך לחלק בין ההיא דצנון וזית, כמו שחלקתי. אבל אין נראה לחלק, משום דגבי צנון וזית תרוייהו מידי אכילה נינהו, ואתיא ברכת אכילה העיקר, ופוטר ברכת אכילה הטפל, אבל לא אמרינן דתיתי ברכת שתייה, אפילו שהוא עיקר, לפטור ברכת אכילה אפי' אם האכילה טפלה לשתייה; דהא פריך תלמודא: אי הכי יין נמי נפטרי פת? ולא מחלקינן הכי. ואין לומר דודאי אכילה פוטר שתייה, אבל לא שתייה אכילה, דמאי שנא? דנהי נמי דקי"ל שתייה בכלל אכילה, ולא אכילה בכלל שתייה, כדאיתא פ"ג דשבועות (כב ע"ב), מ"מ לעניין נידון דידן, אין לחלק הכי, דהא קמן, דברכת העיקר פוטרת ברכת הטפל, אע"פ שאין

הברכות שוות כלל. אלא על כרחך היינו טעמא, דלא תיקנו חכמים לברך על שום אכילה או שתייה, אם באין הן לטפלה", עכ"ל. ומבואר מדבריו שהבין בפשיטות שחל דין עיקר וטפל גם במציאות שאין אוכלים את העיקר והטפל בו זמנית, אלא בזה אחר זה. וספיקו של תרוה"ד הוא רק לגבי השאלה אם יתכן שהטפל יהיה לפני העיקר.

מדברי מהר"ח נראה שמברכים שהכל לא מדין עיקר וטפל אלא מפחיתות המטרה

ומלשונו של תרומת הדשן שכתב: "אמנם מצאתי הועתק מתשובת א"ז" וכו', נראה שלא היתה לפניו תשובתו המקורית של מהר"ח אור זרוע אלא רק העתק שלה. ואמנם אם נעיין בנוסח המקורי של התשובה כפי שהיא מופיעה בשו"ת מהר"ח אור זרוע (סי׳ לח) נראה שלא היה מקום לומר כאפשרות השניה שהעלה תרוה"ד. ז"ל שם: "על גרעיני הפירות פסק רבינו יהודה שירליאון שמברכין עלייהו בורא פרי העץ. ונראה לי דוקא כשאוכלן לשם אכילה, אבל אם אוכלם לשם מיתוק כדרך שאוכלין גרעיני גודגניות כדי שיהא ערב לו לשתות אחריהם - אין מברכין עליהם אלא שהכל; שהרי אפילו פת המתובלת בתבלין הרבה ורגילים לאוכלו למיתוק, כתב אבא מארי זצוק"ל כשאינו אוכלו לשם רעבון אלא לשם מיתוק בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות ולאחריו בורא נפשות רבות. ומ"מ יש לגמגם גם בפת כי האי גוונא לא יברך בורא מיני מזונות אלא שהכל", עכ"ל. ובדבריו אלו לא התייחס מהר"ח לדין עיקר וטפל כלל, ועיקר עניינו בתשובתו הוא לקבוע את ברכת הדבר כשאין הוא נאכל לשם רעבון אלא לשם מיתוק. ומהר"ח לא נכנס כלל לשאלה מה באים לאכול לאחר אכילת הדבר הממתק. ומשמע מסתימת דבריו שאין לכך שום חשיבות, והירידה לברכת שהכל לא נובעת מהפטור של ברכת הדבר שבא אחר כך, אלא מעצם העובדה שמטרת האכילה היא פחותה ביחס למטרה של רעבון. ובפת המתובלת בתבלין מברכים בורא מיני מזונות או שהכל בין כשבאים למתק שתייה שבאה לאחר מכן ובין כשבאים למתק אכילה שבאה לאחר מכן.

שתי אפשרויות בהבנת דבריו והשלכותיהן לדין עיקר וטפל

ויתרה מזו נראה, דממה שכתב שמברכים בורא נפשות רבות לאחר אכילת פת המתובלת בתבלין הרבה, מוכח שאכילה זו עומדת בפני עצמה ואין היא טפלה לשום דבר; דאם לא כן היה צריך לברך עליה את הברכה האחרונה של הדבר העיקרי שיבוא לאחר מכן (או שהיה קודם לכן). ובזה יש שתי אפשרויות: ניתן להבין שאת הפת הזו האדם אוכל כדי להמתיק לעצמו את הטעם שהוא מרגיש בפיו, בלי קשר למאכל מסוים שאכל קודם או שהוא עתיד לאכול. ולפי הבנה זו יצא שיש הבדל עקרוני בין המקרה של פת מתובלת ובין גרעיני גודגדניות: זו נאכלת בפני עצמה ומברכים עליה ברכה אחרונה בפני עצמה, ואלו נאכלים לפני שתיה, ונפטרים בברכה האחרונה שעל השתיה. וניתן להבין שגם את הפת הזו הוא עשוי לאכול למיתוק לפני אכילת מאכל כל שהוא, כמו שהגרעינים נאכלים לפני השתיה. ולפי זה יצא שבשני המקרים מברכים ברכה נפרדת על המאכל הבא למתק, על אף שהאכילה סמוכה לאכילת הדבר העיקרי.

והנה, לפי האפשרות השניה יוצא שאין דין עיקר וטפל כשהעיקר והטפל אינם נאכלים בו זמנית. ועל כרחך אין זה משנה כלל אם הטפל קדם לעיקר או שהעיקר קדם לטפל; דעצם העובדה שהם לא נאכלו ביחד מבטל לגמרי את דין עיקר וטפל, דהא מברכים על הפת ברכה אחרונה, למרות היותה סמוכה לאכילת מאכל אחר. ולגבי הברכה האחרונה כבר לא שייכת הסברה שלא ניתן לפטור מברכה על סמך מה שהוא יאכל בעתיד. ועל כרחנו אין דין עיקר וטפל חל כלל וכלל. ואולם לפי האפשרות הראשונה אין הדבר מוכח, דניתן לומר שעל גרעיני הגודגדניות באמת לא יברך ברכה בפני עצמה, והוא ייפטר בברכת השתיה, ואילו על הפת יברך, כיון שהיא נאכלת בפני עצמה. ועכ"פ גם לפי אפשרות זו לא ברור כלל שמהר"ח סבור שחל דין עיקר וטפל במקרה שאין העיקר והטפל נאכלים בו זמנית; דיתכן שהסיבה שלא חל דין עיקר וטפל איננה דוקא העובדה שהטפל קדם לעיקר, אלא עצם העובדה שהטפל לא נאכל בו זמנית עם העיקר.

7

שתי אפשרויות בהבנת יסוד הפטור של עיקר וטפל

ונראה שהמחלוקת בין הפוסקים הסבורים שצריך שאכילת הטפלה תהיה יחד עם אכילת העיקר ובין הפוסקים הסבורים שאפשר גם בזה אחר זה, תלויה בשאלה כיצד להבין את יסוד דין עיקר וטפל. ניתן להבין שהטפל הוא חלק ממציאותו הפיזית של העיקר, והרי הוא בטל אליו, ובִמקום שנראה את העיקר והטפל כשני גופים נפרדים, אנו רואים אותם כאחדות אחת שכוללת בתוכה את העיקר והטפל גם יחד. והרי זה מעין ביטול בתערובת, שהמיעוט בטל לרוב, ואנו

רואים את כל התערובת כגוף מאוחד שדינו כדין הרוב. אולם ניתן להבין שכאשר הטפל עומד לצדו של העיקר, ואין לו תפקיד וערך עצמי אלא הוא מהווה רק אמצעי וסרך לעיקר, אנו רואים אותו כדבר חסר חשיבות, בבחינת שרגא בטיהרא שאין אנו מתייחסים אליו כלל, והרי הוא נתפס בעינינו כמי שאינו במציאות כלל; דהיינו, לא שהוא נחשב כחלק מהעיקר אלא שאין הוא נחשב כלל.

ביאור מחלוקת הראשונים כתלויה בשתי האפשרויות הנ"ל

ואם נוקטים כפי האפשרות הראשונה - מסתבר יותר לומר שהטפל צריך להיות מחובר לעיקר לגמרי¹¹; שהרי אנו רוצים לראות אותו כמציאות אחת עם העיקר וכחלק ממנו. ואם הוא יבוא בפני עצמו - לא תהיה אפשרות לראותו כחלק מהעיקר. זו הסיבה שרש"י והרמב"ם נוקטים שהטפלה צריכה להיאכל יחד עם העיקר, וזו גם הסיבה שהתוספות והרא"ש הבינו בדעת רש"י, שאף אם הטפלה תיאכל יחד עם העיקר, אבל תהיה נפרדת ממנו - לא יחול בה דין עיקר וטפל. ולפיכך הם הקשו מיין ופת ומצנון וזיתים, ולא העלו את האפשרות שלדעת רש"י יחול דין עיקר וטפל גם במציאות שהטפלה לא תהיה מעורבת עם העיקר. אלא שבכל זאת אליבא דאמת, רש"י והרמב"ם סבורים שגם כאשר הטפלה אינה מעורבת יחול דין הביטול של הטפל לעיקר; דכיון שעל כל פנים הם נאכלים יחד, אין אנו מתחשבים בהופעה של הדברים לפנינו בטרם האכילה, אלא דיינינן להו לפי האכילה עצמה, ואז הטפל מעורב עם העיקר לגמרי.

ואולם התוספות והרא"ש הבינו שדין עיקר וטפל אינו דומה לדין ביטול בתערובת, אלא כאפשרות השניה הנ"ל, שחשיבות הטפל מתבטלת כאשר הוא משמש כאמצעי וכסרך לעיקר. ולפי הבנה זו אין צורך שהטפל יהיה מעורב או שיאכל בו זמנית לעיקר, אלא כל אימת שהוא משמש כאמצעי וכסרך לעיקר, הוא מאבד את חשיבותו העצמית ודנים אותו כמי שאינו כלל. ואם הוא משמש כאמצעי וכסרך לעיקר, בין אם הוא נאכל לאחר שנאכל העיקר או לפניו, צריכה לחול בו תורת דין עיקר וטפל.

^{11.} עקרונית אפשר היה לומר גם אחרת. וכמו שאנו רואים בציר המקום שהם לא באמת אחד בתוך השני, אלא אחד ליד השני, כך גם יתכן לראות זאת בציר הזמן. דהיינו, להסתכל על האכילה כולה כמכלול, כמעין כלי המכיל את החלקים השונים. אמנם נראה שזה מתרץ רק את האפשרות שהדבר נאכל מיידית אחר כך.

וזו גם הסיבה שתרומת הדשן לא העלה את האפשרות שקודם לאכילת הטפל יברכו את ברכת העיקר, וברכה זו תפטור את אכילת הטפל והעיקר שבא אחריו. וכל הדיון היה רק אם לא יברכו עליו כלל, או שיברכו עליו ברכה פחותה יותר. וכיון שלא יתכן שהוא יאכל בלי ברכה כלל, לכן נבחרה האפשרות השניה, שיברכו עליו ברכה פחותה יותר. אולם אם היינו רואים את הטפל כחלק מהעיקר - היה מקום לראות באכילתו את תחילת אכילת העיקר. אלא שלפי ההבנה השניה אין לראות את הטפל כחלק מהעיקר, אלא כדבר שאינו קיים כלל. וכיון שכך היה צריך מעיקר הדין שלא לברך על הטפל שום ברכה. ורק בגלל השיקול שאסור ליהנות מהעולם הזה בלא ברכה, נוצר ההכרח לומר שיברכו עליו ברכה פחותה.

מקור המושג "טפלה" והשתלשלותו לשתי האפשרויות הנ"ל

ובאמת מקורה של המילה "טפלה" הוא הדבר שהיו מורחים או יוצקים מסביב לכלים או תנורים או קירות וכדומה, וכן על גבי גוף האדם להסרת שיער וכדומה, או על מאכלים לציפוי ונתינת טעם. וזה כמו שמצינו (שבת פ ע"ב): "בנות עניים טופלות אותן בסיד" וכו', וכן (כלים פ"ג מ"ד): "חבית שנתרועעה וטפלה בגללים", וכן (ביצה לד ע"א): "אין טופלין אותם בחרסית ולא באדמה ולא בסיד".

ומהמשמעות המקורית ההיא השתלשלו שתי משמעויות שונות לאותו מושג: כיון שמריחה זו היא מחוברת ומצורפת לדבר שאותו היא טופלת, נוצרה משמעות חדשה לכל דבר שמצורף לשני ונהיה חלק ממנו, עד שכבר אין לו ישות עצמית נפרדת. ומכיון שאותה מריחה והדבקה היא חסרת חשיבות יחסית לאותו דבר שאליו היא מתחברת ונדבקת, נוצרה משמעות חדשה לכל דבר חסר חשיבות יחסית לדבר אחר שקשור אליו. כדוגמה למשמעות הראשונה מצינו (סוכה ו ע"א) שהשיער נחשב כטפל לבשר וחל עליו דין חציצה כמו שחל על הבשר עצמו: "ורחץ את בשרו במים, את הטפל לבשרו, ומאי ניהו שערו". וכן מצינו (ברכות לו עצמו: "וערלתם ערלתו את פריו, את הטפל לפריו, ומאי ניהו שומר לפרי". וכן מצינו (חגיגה ח ע"א): "טופלין בהמה לבהמה ואין טופלין מעות למעות". ושם הכוונה היא שהבהמה או המעות מצטרפין לאחרות ונהיות חלק בלתי נפרד מהן. וכדוגמה למשמעות השניה מצינו (ברכות יג ע"א): "ישראל עיקר ויעקב טפל לו", וכן (תענית כז ע"ב): "לא ידחה ידעיה ממקומו אלא ידעיה עיקר ויהויריב טפל לו", וכן (בכורות יד ע"ב): "לא יהיה טפל חמור מן העיקר", ושם הנידון הוא על אם בעלת

מום שילדה ולד. וכן מצינו (זבחים מח ע"ב): "כלום מצינו טפל חמור מן העיקר", ושם העולה נחשבת עיקר, כיון שבה נאמר במפורש ששחיטתה בצפון ואילו החטאת רק נלמדת ממנה.

ולפיכך נראה, שבנידון דעיקר וטפל של ברכות נחלקו הראשונים אם היחס שבין העיקר והטפל הוא במשמעות הראשונה הנ"ל או במשמעות השניה הנ"ל. אם המשמעות היא כפי האפשרות הראשונה, שהטפל הוא דבר המצורף לשני עד שנהיה חלק בלתי נפרד ממנו, אזי צריך שהאכילה תהיה בו זמנית, ושיהיה ניתן עד כמה שאפשר לראות את שתי האכילות כאכילה אחת, שבה הטפלה בטלה לעיקר, וכך הבינו רש"י והרמב"ם. ואם המשמעות היא כפי האפשרות השניה, שהטפל הוא דבר חסר חשיבות יחסית לדבר השני, כיון שהוא נלוה אליו ומשמש אותו, אזי אין צורך שהאכילה תהיה בו זמנית, והעיקר הוא שאכילת הטפלה תבוא בגלל האכילה העיקרית.

П

ביאור מחלוקת הבית יוסף והדרכי משה לפי הנ"ל

והנה, על דברי מהר"ח אור זרוע ותרוה"ד הנ"ל, כתב הבית יוסף (סי׳ ריב) וז"ל:
"ונראה לי דלפי מה שכתב רבנו (סוף סימן רי) בשם הרא"ש, דבשביל חסרון השיעור לא שייך בו ברכה אחרת, הכא נמי בשביל שבא למתק השתיה לא תשתנה ברכתו", עכ"ל. וכתב על כך הדרכי משה: "ואני תמה על דבריו אלו, כי למה לא תשתנה ברכתו, מאחר שהוא טפל לדבר אחר ואין עיקר הנאתו מאותו דבר שיברך עליו כברכתו הראויה לו. אלא שצריך לברך שלא יהנה מן העולם בלא ברכה וכשמברך עליו שהכל הרי בירך. אבל פחות מכשיעור שהוא נהנה מהפרי או מהדבר שאוכל ראוי לברך עליו כברכתו ולכן אין לסור מדברי אור זרוע ותרומת הדשן", עכ"ל. וביסוד מחלוקתם נראה לומר שלדעת תרומת הדשן והדרכי משה גדר הפטור של הטפל הוא כפי שהתבאר לעיל באפשרות השניה. ולכן לשיטתם לא היה צריך לברך על הטפל את ברכתו המקורית, דטפלותו מבטלת את חשיבותו. אלא שעדיין קיים הצורך לברך על הדבר כיון שנהנים ממנו, ואסור ליהנות מהעולם הזה בלא ברכה, ולכן יש צורך לברך על הטפל ברכת שהכל. ואמנם אם הוא אוכל את הטפל לאחר שהוא אוכל את העיקר - אין צורך אפילו בברכת שהכל, דלגבי ההנאה חשבינן לעיקר ולטפל כהנאה אחת, והברכה על בברכת שהכל, דלגבי ההנאה חשבינן לעיקר ולטפל כהנאה אחת, והברכה על

העיקר פוטרת בזה את הטפל¹². אבל אם הוא אוכל את הטפל לפני העיקר, ועדיין לא נפטר בברכת העיקר, יש צורך לברך ברכת שהכל. אבל אין צורך לברך את ברכתו המקורית, דכיון שגם כאשר הוא נאכל לפני העיקר הוא צריך להיחשב כטפל, יורדת חשיבותו¹³. ובהגהה בשו"ע 14 (ס"א) כתוב: "טפילה. פירוש דבר בלתי נחשב". ונראה שהדבר מתאים דוקא לאפשרות השניה הנ"ל, דלפי האפשרות הראשונה הטפל איננו בלתי נחשב אלא הוא מבוטל ומהווה חלק מהעיקר. לעומת זאת לפי האפשרות השניה באמת הטפל אינו נחשב.

אולם הבית יוסף הבין שהעובדה שהמאכל נאכל כטפל אינה גורמת מצד עצמה לכך שלא יהיה חיוב ברכת מזונות על הטפל, אלא העובדה שהנאה אחת לפנינו היא זו הגורמת לכך שברכת העיקר תפטור את הטפל. ואם הוא אוכל את הטפל לאחר העיקר, וכגון שאוכל מזונות אחרי עיקר שהוא בורא פרי העץ - לא יהיה צורך לברך ברכת מזונות על הטפל, כיון שברכת בורא פרי העץ על העיקר מועילה לפטור את ברכת המזונות שעל הטפל. ואע"פ שברכת העיקר היא בורא פרי העץ וברכת הטפל היא ברכת מזונות, קבעו חכמים שניתן לפטור את ברכת הטפל בברכת העיקר, כיון שסוף סוף הנאה אחת לפנינו. ולכן כאשר הטפל נאכל לפני העיקר, ולא חל עדיין הפטור של ברכת הטפל בברכת העיקר, הדרינן לדין המקורי שיש צורך לברך על הטפל ברכת מזונות כברכתו המקורית.

υ

דעת בעל המאור וריב"ב והריא"ז כשיטת רש"י

והנה, כדעת רש"י שהצריך את אכילת הטפל יחד ממש עם אכילת העיקר, נראה גם בדברי בעל המאור (כט ע"א בדפי הרי"ף ד"ה אמר רב פפא), שפירש כדעתו

^{12.} וההבדל בין זה ובין מה שהתבאר לעיל בדעת רש"י, הוא שלדעת רש"י העיקר והטפל הם מציאות אחת ממש, וכאשר יש מזונות הבאים כטפלה לפרי העץ, אי הברכה על המזונות הטפלים היא משום שעץ לפנינו. אבל לפי תרוה"ד והדרכ"מ באמת מזונות לפנינו, אלא שאין לו חשיבות מספיקה כדי לחייב ברכת מזונות.

^{13.} ובדעת מהר"ח אור זרוע עצמו יש מקום להסתפק אם הוא למד כרש"י או שלמד כתרומת הדשן, וברור עכ"פ שהוא לא למד כשיטת הבית יוסף דלקמן.

^{.14} שהיא של בעל באר הגולה, ולא של הרמ"א, וכמו שציינו במהדורת פריעדמן.

שדברים הבאים מחמת סעודה היינו אותם דברים הבאים ללפת בהם את הפת. והלא דברים קל וחומר: אם בנידון דדברים הבאים מחמת סעודה, שהיה מקום לפוטרם אף אם אין הם נאכלים ממש עם הפת, דעכ"פ הם חלק מהסעודה, בכל זאת הוא מצריך שהם יאכלו בליפות הפת ממש - ק"ו שיש להצריך את אכילת הטפל יחד ממש עם העיקר כשהם אינם נאכלים בתוך סעודה. וכדעתם פירשו גם בשיטת ריב"ב (שם) וכן הריא"ז (אות ב שם). ובשו"ת יביע אומר (ח"ה סי' יז אות א) הבין בדעתם שגם באכילה הסמוכה לפת חשיב דברים הבאים בתוך הסעודה. ומזה הוכיח דאין צורך שהטפל יאכל יחד עם העיקר; דבעל המאור והריב"ב שם הקשו את קושיית התוספות: "ואם תאמר מאי קמ"ל, מתניתין היא, זה הכלל וכו' מברך על העיקר ופוטר את הטפלה. צריכא, דאי ממתניתין הוה אמינא הני מילי בדבר שבא עם הפת דכי בריך אריפתא הוה דעתיה עליה נמי, אבל הכא דבעידנא דבריך ברכת המוציא אכתי לא אייתו קמיה הנך דברים הבאים מחמת הסעודה ולא הוה דעתיה עלייהו בשעת ברכה מעולם אימא ליבעי ברכה בתחלה - קא משמע לן כיון דטפלה נינהו לא בעי ברכה", עכ"ל בעל המאור. והקשה היבי"א לשיטתו, שלכאורה היה להם ליישב בפשיטות שבמשנה הפטור הוא דוקא אם נאכלים יחד, ומחדש רב פפא שאף אם אין הם נאכלים יחד חל דין עיקר וטפל. ומזה שהם לא תירצו כך, הוא הסיק שגם במשנה הם הבינו שאין צורך שהטפל יאכל ממש עם העיקר. אמנם כאמור לעיל, נראה לכאורה פשוט בדבריהם שהם מצריכים ליפות ממש, ואין הם מסתפקים באכילה הסמוכה לפת והבאה בגללה; דאדרבה, זו דעת החולקים על דעת רש"י וסיעתו, והראשונים הללו הכירו את שיטת התוספות וסיעתם, ואעפ"כ הם נאחזו וסמכו סמיכה בכל כוחם על שיטת רש"י.

•

הכרעה להלכה בעניין אכילת הטפל אחרי העיקר

ונראה דכיון שנחלקו הראשונים אם דין עיקר וטפל שייך דוקא כשהם נאכלים בבת אחת או אף אם הם נאכלים בזה אחר זה, יש אמנם להכריע לגבי ברכה ראשונה ורוב הברכות האחרונות שהן נפטרות אף בכה"ג שאוכל בזה אחר זה. ובשו"ע (סי' ריב ס"א) העתיק את לשון הרמב"ם, אבל הרמ"א כתב להדיא: "הא דמברכין על העיקר ופוטר את הטפלה, היינו שאוכלן ביחד או שאוכל העיקר תחילה". ואולם אם הוא אכל מליח ואחר כך פת בגלל המליח, והוא היה קרוב

לשביעה ובאותה פת שבע לגמרי - נראה שלעניין ברכה אחרונה יש בכך ספיקא דאורייתא; דהא לפי רש"י וסיעתו נראה שלא חל בזה הפטור של עיקר וטפל, ועליו לברך ברכת המזון דאורייתא. ולכן אם האדם נקלע למציאות כזו, נראה שיצטרך לברך ברכת המזון מספק.

הכרעה להלכה בזמננו בעניין אכילת דברים הבאים מחמת הסעודה

והשו"ע (סי' קעז ס"א) כתב: "דברים הבאים בתוך הסעודה, אם הם דברים הבאים מחמת הסעודה, דהיינו דברים שדרך לקבוע סעודה עליהם ללפת בהם את הפת וכו' - אפילו אוכלם בלא פת אין טעונים ברכה וכו'. ואם הם דברים הבאים שלא מחמת הסעודה, דהיינו שאין דרך לקבוע סעודה עליהם ללפת בהן את הפת" וכו'. ובזה הוא שינה מעט מלשון התוס' והרא"ש, אבל נראה שכוונתו לשיטתם. ויעוין בביאור הלכה (שם ד"ה ללפת בהן את הפת) שכתב: "דהו"ה שאין דרך ללפת בהן הפת רק שבאין למזון ולשובע, ג"כ בכלל דברים הבאים מחמת הסעודה והמחבר קיצר בזה", עכ"ל.

והנה, בזמננו אכילת הפת איננה בהכרח האכילה המרכזית בסעודה. פעמים רבות מזונו העיקרי של האדם בסעודה הוא דוקא בשר או עוף או סוג מסוים של פת הבאה בכיסנין (כמו בורקס), והפת אינה משמשת אלא כהשלמה בעלמא לאכילתו¹⁵. ברור שלשיטת רש"י היה צריך לברך על כל המאכלים הללו את ברכתם, ולא היה ניתן לפטור אותם בברכת הפת, כיון שאין הם נאכלים לליפות הפת. אולם נראה שגם לפי מה שהתבאר בדעת התוס' נראה שהיה צריך לברך על המאכלים הללו. כיון שהתוס' נקטו שיש לפטור את המאכלים מצד שהם באים בגלל הפת שבסעודה והם טפלים לה, וכיון שכאמור בזמננו אין המאכלים הללו באים בגלל הפת, אין הם טפלים לה, ואין מקום לפוטרם מהברכה.

אמנם לפי מה שהתבאר בדעת הרא"ש, אם המאכל הוא מעיקרה של הסעודה, אין לברך עליו, דברכת הפת פוטרת את כל מה שהוא עיקרה של הסעודה. ולפי זה אין לברך על כל מה שהוא מעיקרה של הסעודה. ועוד יותר מזה לפי הרמב"ם, שאין לברך על כל מה שבא מחמת הסעודה. וכיון שברור

^{15.} יתכן שהדבר נובע מריקון מרכיבים חשובים ביותר של הפת שנעשה בזמננו, או משום שבזמננו ישנו שפע גדול יותר של מאכלים, שבעבר לא היו נאכלים בפני עצמם מחמת יוקרם ונדירותם היחסית.

שהמאכלים הללו באים מחמת הסעודה, אין לברך עליהם, אף אם אין הם מעיקרה של הסעודה. ואמנם היה מקום לומר שעצם מה שקבעו חכמים שברכת הפת פוטרת את כל מה שהוא עיקרה של הסעודה או מה שבא מחמת הסעודה, הוא דוקא משום שהפת היא עיקר הסעודה והיא המהות הבסיסית שלה. ולכן דין הוא שיפְּטרו גם הדברים האחרים שהם עיקר הסעודה ומה שבא בגללה, כיון שהם נחשבים כחלק מעניין הפת. אבל בזמננו שהפת איבדה את מרכזיותה, אין מקום לפטור יחד עמה את הדברים האחרים שבאים לעיקר הסעודה. אבל נראה שגם אם דבר זה נכון, אין אנחנו יכולים לחדש ולבטל את קביעת חכמים בברכות.

ומלבד זאת נראה שברכת הלחם שמברכים על הפת אינה כוללת רק את הפת, והמושג לחם יכול לכלול בהוראה רחבה יותר כל דבר שבא להיות חלק מסעודתו של האדם. וזה כמו "נֹתן לחם לכל בשר" (תהלים קלו, כה), שברור שאין הכוונה רק ללחם אלא לכלל מזונותיו של האדם, וכן "למען הודיעך כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם" (דברים ח, ג). ולכאורה פשיטא שלא רק על הלחם, שהרי יש ביצים וחלב ובשר וכו'. אלא ע"כ דכל הנך הוו בכלל לחם. וזהו "כי לחמנו הם" (במדבר יד, ט) ו"לכו לחמו בלחמי" (משלי ט, ה) ועוד. ואמנם חכמים קבעו שיש צורך לאכול פת כדי שתהיה אחיזה מסוימת יותר למושג הלחם בפועל; וכמו שהצריכו לחגור חגורתו כדי לברך "אוזר ישראל בגבורה" (עיין ברכות ס ע"ב ורמב"ם פ"ז ה"ו), אע"פ שברור הוא שתוכן הברכה רחב הרבה יותר מההודאה על חגירת החגור, וכן "עוטר ישראל בתפארה" שמשמעותו רחבה הרבה יותר מהודאה על כך שיש לו "עוטר ישראל בתפארה" שמשמעותו רחבה הרבה יותר מהודאה על כך שיש לו סדין על ראשו (שם)¹⁶. ונראה אפוא שברכת הלחם כוללת את כל סוגי הסעודות, אף שעיקרן הוא במאכלים אחרים. ולכן נראה שלשיטת הרמב"ם והרא"ש עדיין יש לפטור את המאכלים הללו גם בזמננו. וכיון שכך, אין לברך עליהם, דספק יש ברכות להקל, ואכן כך הוא המנהג.

הלכה למעשה בדברים הבאים שלא מחמת הסעודה

ולעניין סתם דברים הבאים שלא מחמת הסעודה, החייבים בברכה, הגדרתם תלויה במחלוקת ראשונים. לפי רש"י הכל תלוי בשאלה אם הם נאכלים בפועל

^{16.} וכך גם הבינו תר"י (ברכות מד סוע"א) והרא"ש (שם פ"ט סי' כג) את ברכת הנותן לשכוי בינה, שמוסבת על הלב, אך מברכים אותה כאשר שומעים את התרנגול, שנקרא גם הוא 'שכוי' (כמבואר בר"ה כו ע"א).

בליפות עם הפת אם לאו, ואפילו על פירות הוא אומר שאם נאכלים בליפות ייפטרו בברכה. ומלשון התוס' התברר לעיל שצריך גם שבפועל יבואו מחמת הפת;
אלא שאין צורך בליפות גמור, ונראה שגם אין צורך בליפות מיידי לאחר אכילת
הפת, אבל בכל זאת צריך שהם יבואו מחמת הפת בפועל ממש. ואם זו רק רגילות
לאוכלן עם הפת, אבל בפועל אין הם נאכלים עם הפת ובגללה, לא ייפטרו
בברכתה. ולפי הרמב"ם שלא מחמת הסעודה היינו כל דבר שאינו בא כחלק
מהסעודה. ובדעת הרא"ש נראה שהכל תלוי ברגילות להיות עיקר הסעודה,
ורגילות זו נקבעת על פי הגדרה כוללת שמתאימה למאכל הנדון, ולא בקיום
המסוים שבאותה שעה. בפועל, כיון שיש לפסוק כדעת הרא"ש מצד ספק ברכות
להקל, נראה לפסוק כדעתו שהדברים נקבעים לפי רגילותם; וכל עוד דרכו של
המאכל לבוא מחמת הסעודה, ייפטרו המאכלים הללו מברכה.

הלכה למעשה בדברים הבאים לאחר הסעודה

והנה בנוגע לדברים הבאים לאחר הסעודה, לפי התוספות הקביעה לפי השאלה אם הוא משך את ידיו מן הפת או לא; וזאת לשיטתם, שהכל תלוי בפת. ולפי זה בזמננו, שפעמים רבות אנו מושכים את ידינו מן הפת בשלב הראשון של הסעודה, יהיה צריך לברך על המאכלים שנאכלים לאחר מכן. ואולם לפי הרמב"ם והרא"ש דאזלינן בתר הסעודה ולא בתר הפת, סוף סוף הסעודה עדיין לא הסתיימה; ורק כאשר מפנים את כל המאכלים ומביאים מנה חדשה, אז יש לברך. ואמנם יש מהפוסקים שטוענים שבזמנם היה גם סילוק השולחנות, דבר שלא קיים בימינו; ולכן כדאי להשאיר תמיד משהו מהסעודה שהיתה, כדי שלא להיכנס לספק ברכות. ואם נכנס, אין לברך מחמת הספק. הגדר של אחר הסעודה הוא כנ"ל, והגדר של שלא מחמת הסעודה תלוי בשיטות השונות. ולפי הרמב"ם הוא כל"ל, והגדר של אבא כחלק מהסעודה. ולהלכה יש להימנע מלברך כדעת השיטות המקילות, דספק ברכות להקל.